

De macht van de monarch in de Romeinse wereld tijdens het principaat

H.F.J. Horstmanshoff en H.W. Pleket

Zusammenfassung: Im vorliegenden Beitrag wird untersucht, wie gross die persönliche Macht des römischen Kaisers in der Prinzipatszeit war (im Vergleich etwa zu derjenigen Ludwigs XIV.) und wie sie von den Untertanen erfahren wurde. Zu den täglichen Aufgaben des Kaisers als ziviles Staatsoberhaupt gehörte es, Briefe und Berichte aus dem gesamten Reich persönlich entgegenzunehmen. Er hatte sich im besonderen mit Angelegenheiten juristischer und finanzieller Art zu befassen und es wurde von ihm erwartet, dass er auch mündlichen Gesuchen Gehör geschenkte.

Bezeichnenderweise reagierte der Kaiser stets auf Gesuche, die von aussen an ihn herangebracht wurden (Millar). Diese grundsätzlich rezeptive Haltung konnte durch den direkten Kontakt des Prinzepts zur Praxis durchaus effektiv sein. Diese Haltung bedeutete ebenso wenig, dass der Kaiser Spielball von Machtkämpfen in seiner Umgebung gewesen wäre, namentlich des Hofstaates (die *amici*, die *familia Caesaris* sowie die Frauen des kaiserlichen Hofes umfassend), der Elite, des römischen Volkes und der Provinzialen.

Eine *conditio sine qua non* bildete für den Prinzipat, der de facto eine Militärdiktatur darstellte, lediglich die Unterstützung durch das Heer. Wichtiger noch als die formelle Machtsposition des Kaisers, die sich auf den Kompetenzen republikanischer Amtsträger gründete, waren zum einen informelle Machtfaktoren, d.h. die sakrale Legitimation des Prinzipats sowie die persönliche *auctoritas* des Kaisers als *patronus* gegenüber Heer und plebs, zum anderen der materielle Machtfaktor, den dessen unermesslicher Reichtum ausmachte. Ihre Gesamtheit gewährte dem Prinzepts eine geringere Abhängigkeit von Aristokratie und Bürgerschaft, als sie die europäischen Monarchen der frühmodernen Zeit haben sollten. Die kaiserliche Macht wurde von den Untertanen im allgemeinen nicht als drückend oder beengend erfahren. Gerade auch die griechischsprachigen Reichsbewohner identifizierten sich in hohem Masse mit der römischen Staatsführung. Sie hatten verglichen mit den Bewohnern des lateinischsprachigen Westens sogar erleichterten Zugang zum Kaiser. Die senatoriale Elite scheint sich nach gelegentlicher Opposition im ersten Jahrhundert seit der Adoptivkaiserzeit mit der Monarchie abgefunden zu haben. Die Stoa, zu der sich eine Mehrheit der Bildungselite bekannte, trug das ihre dazu bei, dass die bestehende Gesellschaftsordnung und damit die Stellung des Kaisers, der den Mittelpunkt im gewaltigen Räderwerk des Römischen Reiches darstellte, akzeptiert werden konnte.

De spil van een ontzaglijk raderwerk

Keizer Hadrianus, op expeditie in Judea, kon de slaap niet vatten. Hij liep het legerkamp in naar de aarden wal die het kamp omringde: 'Een schildwacht liep met lange, regelmatige stappen over deze ommegang, die de maan gevaarlijk scherp deed uitkomen; ik herkende in dat heen en weer gaan de beweging van een raadje in de ontzaglijke machine waarvan ik de

spil was; een ogenblik lang werd ik bewogen door het schouwspel van deze eenzame gestalte, deze kortstondige vlam, die brandde in de borst van een man te midden van een wereld van gevaren'¹

Is dit door Marguerite Yourcenar in haar roman *Mémoires d'Hadrien* geëvoceerde beeld van de Romeinse keizer als de spil van het ontzaglijk raderwerk, dat het Imperium Romanum was, louter litteraire fictie van een twintigste-eeuws auteur, of wordt het bevestigd door de bronnen? Hoe machtig was de keizer? Hoe werd de keizerlijke macht door de onderdanen gepercipieerd?

Volgens sommige moderne geleerden was het Romeinse Keizerrijk niet meer dan een senaatsoligarchie in vermomming²; volgens anderen was de keizer weliswaar de spil, maar kwamen alle impulsen van buiten de keizer³; volgens weer anderen nam de monarch uiteindelijk de beslissingen en drukte hij wel degelijk zijn persoonlijk stempel op het beleid⁴ en was hij inderdaad, zoals tweederangs journalisten vandaag de president van de Verenigde Staten noemen: 'de machtigste man ter wereld'⁵.

De redenaar Aelius Aristides (ca. 125-190) stelt het functioneren van die ontzaglijke machine als volgt voor: πάντα δὲ ἐξ ἐπιτάγματος καὶ νεύματος τελεῖται ῥῆον ἢ τις ἂν χορδὴν ψήλειεν, κἂν τι γενέσθαι δέη, ἀπόρη δόξαι, καὶ πέπρακται. 'Op een bevel en een wenk wordt alles volvoerd, gemakkelijker dan wanneer men op een snaar zou tokkelen, en wanneer er iets moet gebeuren, is het voldoende een besluit te nemen en het is uitgevoerd' (perfectum!) (*Or.* XXVI 31). De raderen die de besluiten uitvoeren, zoals de schildwacht in Hadrianus' legerkamp, worden aangedreven door andere raderen: de provinciestedhouders, die de bevelen en wenken geven. Zij op hun beurt echter, εἴ δέ τι καὶ μικρὸν ἐνδοιάζοιεν περὶ δίκας τε καὶ ἀξιώσεις ἢ κοινὰς ἢ ἰδίαις τῶν ἀρχομένων, εἴ τινες ἄρα ἀξιοὶ εἶεν, ὡς ἐκείνον εἰσπέμπουσιν εὐθὺς ἐρωτῶντες τί δεῖ ποιεῖν, καὶ μένουσιν ἔστ' ἂν ἀποσημήνη, οὐχ ἥττον ἢ διδάσκαλον χορός, 'als zij er ook maar de geringste twijfel over hebben of een rechterlijke beslissing of een verzoek van hun onderdanen, hetzij publiek of privé, gefundeerd is, zenden zij direct een missive naar (de keizer) met de vraag wat zij moeten doen, en wachten totdat hij een aanwijzing geeft, niet anders dan het koor op zijn trainer wacht' (*ibid.* 32). De keizer behoeft dan ook niet te reizen. Hij kan 'besturen op afstand'. ὥστε οὐδὲν δεῖ φθειρέσθαι περιόντα τὴν ἀρχὴν ἅπασαν, οὐδὲ ἄλλοτε ἐν ἄλλοις γιγνόμενον τὸ καθ' ἕκαστον βεβαιουῖσθαι, ὁπότε σφίσι τὴν γῆν πατοῖη ἄλλ' εὐμάρεια πολλὴ καθημένων πᾶσαν ἄγειν τὴν οἰκουμένην δι' ἐπιστολῶν. αἱ δὲ μικρὸν φθάνουσι γραφεῖσαι καὶ παρῆσιν ὥσπερ ὑπὸ πτηνῶν φερόμεναι. 'Hij kan het zich permitteren in alle rust op zijn plaats te blijven en de hele wereld te bestieren per correspondentie. Nauwelijks zijn de bevelen geschreven, of zij zijn al gearriveerd, als op vleugels gedragen' (*ibid.* 33)⁶.

De boodschap is duidelijk: 'Gans het raderwerk staat stil als zijn machti-

ge arm het wil' ...of het komt juist in beweging⁷! Het Rijk omvatte een gebied dat zich uitstreckte van de Muur van Hadrianus in het noordwesten tot Leuce Acra aan de Rode Zee in het zuidoosten, een afstand van 4654 km. Bij de dood van Trajanus in 117 was de oppervlakte van het Rijk, van de Atlantische Oceaan tot de Kaukasus en van Brittannië tot de Sahara, gelijk aan die van ongeveer de helft van het grondgebied van de huidige Verenigde Staten. Aelius Aristides overdrijft niet eens zo heel erg, als hij zegt dat iemand die vanuit Rome langs de grenzen van het hele rijk zou willen reizen maanden en jaren nodig zou hebben (*Or.* XXVI 80). Gemeten naar de mogelijkheden van communicatie in de Oudheid was het Romeinse Rijk groter dan nu de hele aarde. Het gebied waarover de keizer heerste was in elk geval groter dan dat van enige monarchie uit de Vroeg-Moderne Tijd. De bevolking van dit Rijk telde ca. 50 tot 70 miljoen zielen⁸. Ter vergelijking: ca. 1500 n.Chr. telde heel Europa, inclusief Scandinavië en Rusland tot aan de Oeral ca. 80 miljoen zielen; 1600 n.Chr. waren dat er 100 miljoen geworden en in 1700 115 miljoen⁹. Een legermacht van 150.000-180.000 soldaten, aangevuld met ca. 250.000 man hulptroepen en vlootbemanning, was de militaire basis van de macht van de keizer¹⁰. Lodewijk XIV, monarch van slechts één land, kon incidenteel wel een leger van ongeveer de omvang van het Romeinse op de been brengen, maar beschikte niet over een staand leger van deze omvang.

Om een ander beeld te gebruiken: het Romeinse Keizerrijk was een reusachtige piramide met een brede basis van slaven, vrijgelatenen en vrijgeboeren, de *humiliores*, en een zeer smalle top van *honestiores*: d.w.z. *decuriones* of *curiales* als stedelijke elite en *equites* en senatoren als rijkselite, met daarboven de keizer op eenzame hoogte. De ridders en senatoren vormden slechts een zeer kleine groep: 600 senatoren en ca. 10.000 ridders. Een nog exclusiever groep uit deze elite, niet groter dan ca. 150 man¹¹, vormde het corps van stadhouders, hogere en lagere magistraten, die uit naam van de keizer een deel van het rijk bestuurden. In vergelijking met de monarchieën van het *Ancien Régime* had de Romeinse keizer een buitengewoon kleine staf. De Chinese regering had vijfentwintig maal zoveel bestuursambtenaren voor haar provincies als de Romeinse, terwijl de omvang van de bevolking van de bestuurde gebieden vergelijkbaar was¹². Een verklaring voor dit verschijnsel is waarschijnlijk te vinden in de relatief hoge mate van verstedelijking van het Romeinse Rijk. De Romeinse keizer maakte voor de uitoefening van zijn macht gebruik van de stedelijke elites. Het Romeinse Rijk telde talloze steden en stadjes, waarvan de meeste een inwonertal van ca. 10.000 niet te boven gingen¹³. De keizer kon zo te werk gaan omdat zijn macht blijkbaar zowel in het Latijn sprekende westelijke als het in het Grieks sprekende oostelijk deel van het Rijk werd geaccepteerd. Met behulp van de redevoeringen van Aelius Aristides, die men niet te lichtvaardig als gemeenplaatsen en vleierijen terzijde mag schuiven, en van andere verte-

genwoordigers van de zogenaamde Tweede Sofistiek kan men de ideologie van het keizerlijk gezag en de perceptie daarvan in de Grieks sprekende wereld reconstrueren¹⁴.

Welk aandeel had de keizer nu persoonlijk in het rijksbestuur? Deze vraag dient aan de orde te komen alvorens men zich verdiept in de achtergrond van het traditionele onderscheid tussen 'goede' en 'slechte' keizers en zich afvraagt hoe terecht deze waarde-oordelen zijn.

De dagtaak van de keizer

Enig inzicht in de manier waarop de keizer zijn dag indeelde geeft een plaats uit Suetonius' *Leven van Vespasianus* (c. 21):

Ordinem vitae hunc fere tenuit. In principatu maturius semper ac de nocte vigilabat; dein perlectis epistulis officiorumque omnium breviariis, amicos admittebat, ac dum salutabatur, et calciabat ipse se et amiciebat; postque decisa quaecumque obvenissent negotia gestationi et inde quieti vacabat, accubante aliqua pallacarum quas in locum defunctae Caenidis plurimas constituerat; a secreto in balineum tricliniumque transibat. Nec ullo tempore facilius aut indulgentior traditur, eaque momenta domestici ad aliquid petendum magno opere captabant.

'Hij hield zich aan ongeveer de volgende levenswijze. Als keizer stond hij altijd vroeg op, zelfs als het nog nacht was. Na de brieven en rapporten van alle diensten te hebben doorgelezen liet hij zijn vrienden bij zich toe en tijdens de begroeting trok hij zijn schoenen en kleren aan. Nadat hij over alles wat onder zijn aandacht was gebracht een beslissing had genomen, nam hij de tijd voor een rit te paard en vervolgens voor een siësta, in gezelschap van één van zijn meisjes, waarvar hij er een hele verzameling had sedert de dood van Caenis. Van de slaapkamer ging hij naar de badkamer en naar de eetzaal. Men zegt dat hij op dat moment het gemakkelijkst te benaderen en het minzaamst was. De leden van zijn personeel wachtten dan ook deze momenten af om hem om gunsten te vragen.'

Uit deze tekst en het hierboven geciteerde fragment uit Aelius Aristides' rede XXVI 31-33 kunnen we alvast enkele belangrijke conclusies trekken:

1. de keizer leest persoonlijk brieven en rapporten uit zijn hele rijk. Hij is de hoogste beroepsinstantie;
2. de keizer omringt zich met *amici*, vrienden, het begin van een hofhouding. De ochtend*salutatio* doet zelfs al denken aan de *lever*, de openbare klededpartij van Lodewijk XIV, die zijn hovelingen in audiëntie in zijn slaapkamer ontving¹⁵;
3. zeer belangrijk is blijkbaar de *toegang* tot de keizer, zowel schriftelijk als persoonlijk.

Natuurlijk werkten niet alle keizers even hard. Er waren 'workaholics' onder hen, zoals Marcus Aurelius, die zelfs in zijn tent aan het Donaufront, na een vermoeiende campagedag, nog tot diep in de nacht rechtszaken behandelde, te vergelijken met de Amerikaanse president Carter, die door bleef gaan, terwijl zijn staf om hem heen in slaap viel. Er waren ook gemakzuchtiger keizers, zoals Commodus, die zich vooral bezig hield met gladiatorenspelen en atletiek, of Antoninus Pius, die vakantie nam om met de druivenoogst te kunnen helpen, evenals president Reagan zich regelmatig terugtrekt op zijn ranch en het beleid aan zijn staf overlaat. Ook in de ogen van zijn landgenoten heeft Reagan monarchale trekken. Zo zegt de voorzitter van het Huis van Afgevaardigden Tip O'Neill van hem: 'He would be a good king, but we need a good president'¹⁶. In grote lijnen zal de dagindeling van de keizer, althans in vreedetijd, van Augustus tot en met Constantijn overeengekomen zijn met de voorstelling van zaken die Suetonius geeft en die door tal van andere bronnen wordt bevestigd. Zelfs in een Chinese beschrijving van het Romeinse Rijk, die dateert uit de vijfde eeuw, maar teruggaat op een derde-eeuwse bron, wordt van de Romeinse keizer gezegd: 'The king hears the cases at one palace in the morning till being tired at night; the next morning he goes to another palace... When the king goes out, he usually gets one of his suite to follow him with a leather bag, into which petitioners throw a statement of their case; on arrival at the palace, the king examines the merits of each case'¹⁷. De omgeving van de keizer verbaasde zich erover als hij edicten tekende zonder ze te lezen. Men verwachtte dus dat de keizer van veel zaken persoonlijk kennis nam¹⁸.

Wie alleen spannende verhalen wil lezen over het doen en laten van de Romeinse keizers kan zich beter tot Suetonius, de *Privé* van de Romeinse Oudheid, Tacitus of Dio Cassius beperken. Wie echter het literaire beeld van de keizer aan andere gegevens wil toetsen, zal ook juridische bronnen, papyri en inscripties moeten raadplegen. Fergus Millar heeft in een imponerend werk, *The emperor in the Roman world 31 BC - AD 337* (Londen 1977, 1983²) (656 pp.) het functioneren van de keizer als bestuurder beschreven. Andere aspecten van het keizerschap, zoals legerleiding, buitenlands beleid, heersercultus en mecenaat blijven buiten beschouwing. Ondanks bewondering voor de grote eruditie van de auteur riep zijn werk ook fundamentele kritiek op, zoals van Hopkins en Finley, die van mening waren dat Millar te veel feiten heeft verzameld en te weinig vragen heeft gesteld¹⁹. Millar heeft bewust afgezien van het gebruik van sociologische concepties en comparatistisch materiaal uit andere, niet-antieke culturen. Wij beperken ons in onze bijdrage tot het principaat, concentreren ons eveneens op de keizer als bestuurder in burgerlijke zaken en vragen ons af of de keizer persoonlijk zijn stempel op het 'beleid' kon drukken, of een min of meer willoos werktuig was in handen van de echte machthebbers achter de coulissen. Het comparatisme en excursen naar andere terreinen van het keizerlijk bestuur zullen we daarbij niet schuwen.

Millar geeft geen evenementiële geschiedenis, maar pretendeert de structuren van het Romeinse keizerschap te onthullen, dat wat hetzelfde bleef ondanks alle veranderingen, die vaak aan de oppervlakte veel beroering veroorzaakten, zoals wisselingen van regeerders en dynastieën. Hij benadrukt de continuïteit in het beeld van de heerser, of hij nu *basileus* (zoals de Hellenistische monarchen), *princeps* (zoals in de eerste twee eeuwen van het Keizerrijk), of *dominus* heette (zoals de gebruikelijke titel was sedert Diocletianus en incidenteel ook wel bij vroegere keizers). Millars uitgangspunt bij zijn analyses is dat de keizer was, wat de keizer deed; met andere woorden: het beeld van de keizer komt naar voren uit een analyse van de contacten tussen keizer en magistraten en tussen keizer en volk. Wat schreef of zei de keizer en tot wie? Daarbij laat Millar dus buiten beschouwing wat de keizer niet deed en wat hij wel deed, maar waarover de bronnen zwijgen, hoewel juist dat wezenlijk tot de beeldvorming kan hebben bijgedragen²⁰.

Hoe de keizer zich uitte in het contact met zijn stadhouders blijkt bijvoorbeeld uit de uitvoerige correspondentie tussen Trajanus en Plinius Minor, *procurator* van Bithynië. Plinius beschouwde het als een goede gewoonte over alles waarover hij in twijfel verkeerde zijn keizer om raad te vragen²¹. Dat kon over zulke, in onze ogen, belangrijke onderwerpen als het vervolgingsbeleid ten aanzien van de christenen gaan, maar ook over - alweer: in onze ogen - onbenullige kwesties als de vraag of er op feestdagen in de legerplaats wel of niet wacht moest worden gelopen²². Het antwoord dat de keizer terugschreef (*rescriptum*) kreeg kracht van wet.

Hier volgen nu twee voorbeelden van 'wat de keizer deed' in het rechtstreekse contact met zijn onderdanen: één reactie op een schriftelijk en één op een mondeling verzoek.

Tranen over Smyrna

In, waarschijnlijk, 178 werd de stad Smyrna in Klein-Azië getroffen door een aardbeving²³. Door de gunst der overlevering is ons niet alleen de smeebede van Aelius Aristides om hulp voor Smyrna, gericht aan Marcus Aurelius en Commodus, bewaard gebleven (*Or.* XIX), maar ook een reactie van Marcus Aurelius bij het lezen van Aristides' brief (Philostratus *Vitae Sophistarum* 9, 582). De brief leert ons dat Aristides alle registers van zijn welsprekendheid opentrekt om de keizer tot hulpverlening te bewegen. Hij beschrijft met hoeveel eerbewijzen de stad nog onlangs (in 176) de keizers heeft ontvangen, hoe fraai de stad was en hoe nu alles in puin ligt: ζέφυροι δὲ ἐρήμην ἐπιπνέουσιν ('westenwinden blazen er over een woestijn'). Hij belooft de keizers dat zij als stichters van de hernieuwde stad zullen worden geëerd, als zij de wederopbouw subsidiëren (c. 3). De redenaar doet een beroep op hen zich in gunstige zin van hun voorganger Domitianus te onderscheiden, die eens onder het tric-trac-spel tussen neus en lippen de opmerking zou hebben gemaakt dat hij niet wilde dat er Nasamoniërs waren,

waarna de Nasamoniërs omkwamen. De huidige keizers behoeven slechts te zeggen dat zij willen dat Smyrna bestaat (c. 9)²⁴.

Opmerkelijk is de reactie van Marcus Aurelius op deze smeekbede, die ons is overgeleverd. Bij het lezen van andere passages steunde hij dikwijls, maar toen hij bij de woorden kwam: *'westenwinden blazen er over een woestenij'* plengde hij tranen op de papyrus en stemde toe in herbouw van de stad. Door zijn knik (νεύσαι) trad de machine in werking.

Bij deze beide teksten de volgende kanttekeningen.

1. Bij een grote ramp, zoals een aardbeving, overstroming of grote brand doet men nu een beroep op nationale of zelfs internationale hulporganisaties, zoals het Rode Kruis. Hieraan ligt de gedachte ten grondslag dat ieder mens recht heeft op bescherming van leven en goed ongeacht status, huidskleur of godsdienst. In de Romeinse Keizertijd echter deed men een persoonlijk beroep op de keizer om hulp te zenden. Het is voor de getroffen-zaken om zo direct mogelijk toegang tot de keizer te verkrijgen, die als keizer geacht wordt altijd gehoor te schenken en gunstig te beschikken²⁵.

2. Steden die in tijden van voor- of tegenspoed toegang tot de keizer trachtten te verkrijgen maakten vaak gebruik van de diensten van retoren. Redenaars, filosofen en sofisten – de termen worden door elkaar gebruikt – hadden in de tweede en derde eeuw n.Chr. een enorme invloed op de lokale en ook op de rijkspolitiek²⁶. De verbeelding was aan de macht! De keizer diende zich niet alleen te laten bekoren door retorisch vuurwerk, maar moest ook zelf in de retorica bedreven zijn²⁷. De keizers schreven doorgaans hun redevoeringen zelf. Afwijkingen van die regel, zoals Nero en Domitianus – juist keizers met een 'slechte' reputatie! – werden als een bijzonderheid gesignaleerd. Het mankeerde hun aan de juiste literaire beschaving. Retorica behoorde tot de cultuur die keizer en elite met elkaar verbond. Uit de kringen van in de Griekse literaire traditie opgevoerde provinciale intellectuelen recruteerden de keizers ook hun persoonlijke staf.

3. Natuurlijk leidde dit systeem tot willekeur. Steden die even zwaar waren getroffen als Smyrna, maar niet op een roemrucht verleden konden bogen en evenmin over een gevierde retor beschikten, visten bij de verdeling van de gelden achter het net. Een voorganger van Aristides, Antonius Polemo, wist bij een eerdere gelegenheid veertig miljoen sestertiën los te krijgen die oorspronkelijk voor Ephese waren bestemd²⁸. Over het platteland behoeven we dan niet eens te spreken. Een redenaar als Herodes Atticus kon voor Athene bij zijn leerling Marcus Aurelius veel meer bereiken dan de leden van de raad van een stadje in Gallië of Pannonië. Het Grieks sprekende deel van het rijk, en dan vooral het geürbaniseerde deel, had veel directer toegang tot de keizer dan de rest van het Imperium Romanum.

4. De grootste eer die een Hellenistisch-Romeinse stad kon verlenen was iemand 'stichter' van de stad noemen. Niets kon de chauvinistische gevoelens zo opzweepen als het 'bewijs' van verbondenheid met het grootse verleden. Liefst hadden alle steden Theseus of een andere mythische held als

stichter²⁹. Er zijn inderdaad verschillende voorbeelden van steden die de naam van een keizer wegens de buitengewone bewezen weldaden aan de oorspronkelijke naam hebben toegevoegd of daardoor zelfs hebben vervangen. Alle twaalf steden in Asia die in 17 n.Chr. na een aardbeving van Tiberius hulp ontvingen noemden zich **Καισαρεία** (Caesarea); een stad in Nicomedia noemde zich na van Hadrianus ontvangen hulp **Ἀδριανὴ Νικομήδεια**³⁰.

5. ἐν ᾧ τοίνυν τρόπῳ τοῖς θεοῖς διαλεγόμεθα, ἐν τούτῳ καὶ ὑμῖν ἐπιστέλλειν ἀνεπίφθονον. 'Het is dan ook niet aanstootgevend op de wijze waarop wij met de goden spreken het woord tot U te richten' (c. 5). De keizer kan zich blijikbaar als een godheid laten verbidden³¹.

6. De materiële vorm die de hulpverlening aannam was waarschijnlijk vrijstelling of uitstel van tribuutbetaling gedurende een aantal jaren. Een enkele keer schonk de keizer direct een gift of besteedde hij een legaat, dat hem was gelaten door een inwoner van de getroffen stad voor de wederopbouw³².

7. Uit beide teksten blijkt persoonlijke betrokkenheid van de keizer.

'Geen tijd!'

Het tweede voorbeeld van het communicatieproces tussen keizer en onderdanen, ter karakterisering van de dagtaak van de keizer, is ontleend aan Dio Cassius (LXIX 6,4). Het betreft hier Hadrianus:

ἀμέλει γυναικὸς παριόντος αὐτοῦ ὁδῶ τινι δεομένης, τὸ μὲν πρῶτον εἶπεν αὐτῇ ὅτι "οὐ σχολάζω," ἔπειτα ὡς ἐκείνη ἀνακραοῦσα ἔφη "καὶ μὴ βασίλευε," ἐπεστράφη τε καὶ λόγον αὐτῇ ἔδωκεν.

'Hij sloeg eens geen acht op een vrouw, die hem, toen hij op een reis passeerde, een verzoek deed. Eerst zei hij tegen haar: "Ik heb geen tijd!" Vervolgens echter, toen zij hem nariep: "Wees dan ook geen keizer!", keerde hij om en schonk haar gehoor'.

Als we deze anecdote als karakteristiek mogen beschouwen - en dat mag volgens de *moderne historici* die zich met deze kwestie hebben beziggehouden -³³ dan zijn hieraan interessante conclusies te verbinden.

1. Allereerst blijkt wederom dat het de taak van de keizer is gehoor te schenken aan ieder die erin slaagt tot hem door te dringen. Een keizer die geen gehoor schenkt, verliest zijn legitimatie als heerser. Ook eenvoudige provinciebewoners hebben, mits zij over het Romeinse burgerrecht beschikken, het recht persoonlijk voor de keizer te verschijnen zoals bijvoorbeeld Paulus deed (NT, Hand. 25:6-22 **Καίσαρα ἐπίκαλοῦμαι** 'Ik beroep mij op de keizer'), waarbij men zich overigens mag afvragen of het werkelijk zo eenvoudig ging. Vooral degenen die over tijd en geld beschikten en bovendien de juiste wegen kenden benaderden vermoedelijk de keizer rechtstreeks, dat wil zeggen de Grieks sprekende elite.

2. De anecdote voert ons terug naar de beide wortels van het Romeinse keizerschap. De ene is het Hellenistische koningschap, de andere - en daar-

om gaat het hier – is het patronaat. De *patronus* dient letterlijk ‘als een vader’ zijn cliënten te beschermen en weet zich ook zijnerzijds op de steun van zijn cliënten aangewezen. Wat is de *princeps* anders dan een *patronus*, wiens *clientela* zulke gigantische vormen heeft aangenomen, dat zij die van alle andere *nobiles* in de schaduw stelt? Pas langzamerhand hebben secretarissen de keizer steeds meer afgeschermd en zelf, dank zij het feit dat zij in de onmiddellijke omgeving van de keizer vertoefden, aan invloed gewonnen.

3. Het verzoek van de vrouw is ongetwijfeld van juridische aard geweest. Rechtspraak was één van de belangrijkste en tijdrovendste bezigheden van de keizers³⁴.

4. Ook hier blijkt persoonlijke betrokkenheid van de keizer. Maar ook hier geldt dat die van keizer tot keizer verschillend geweest zal zijn.

Reageren of ageren?

De tot dusverre besproken teksten hebben gemeen dat zij een bepaalde indruk geven van de aard van het werk van de keizer. In beide gevallen – en men mag rustig stellen dat deze representatief zijn – komt het initiatief van onderop: van de redenaar en van de vrouw. De keizer zelf blijft passief, luistert, reageert. Een Romeins monarch streefde blijkbaar een ander ideaal na dan een nieuw Nederlands kabinet in onze tijd, dat belooft de problemen ‘aan te pakken’ en het beleid presenteert als een ‘karwei’, dat moet worden ‘afgemaakt’³⁵ door middel van initiërende wetgeving. De keizer liet de problemen op zich afkomen in de vorm van klachten en verzoeken (*libelli, preces, appellationes*), vragen (*consultationes*) van ambtsdragers. De these van Millar is dan ook dat de passiviteit van de keizer zijn belangrijkste kenmerk is. De handelingen van de keizer zijn de resultante van het spel der politieke krachten. De keizer heeft geen eigen politieke wil. Zijn daden worden door anderen geïnstigeerd en liggen vooral op het terrein van de door de onderdanen frequent aangedragen problemen, d.w.z. belastingen, stedelijke privileges, processen en verlening van burgerrecht³⁶.

Men kan deze gang van zaken echter ook veel positiever beoordelen, zoals Bleicken in zijn ‘Antwort auf Fergus Millar’ (1982) doet. De vrouw die een beroep op Hadrianus deed om haar aan te horen vroeg geen gunst, maar eiste een recht. Het keizerlijk bestuur dat gebaseerd was op individuele *casus* kon open en soepel zijn, menigmaal effectiever dan een systeem dat door algemene maatregelen (*leges generales*) tot onbillijkheden leidt en de voeling met de praktijk verliest. Onwillekeurig moet men denken aan het gestoethaspel met bijvoorbeeld wielcirkelreflectoren of de basisbeurs voor studenten in onze dagen, die achter het bureau zijn ontworpen, maar in de praktijk vaak onbillijke effecten hebben, om nog maar te zwijgen van de pogingen om ethische problemen door middel van initiërende wetgeving op te lossen. De beoordeling van Bleicken van de functie van de keizer is welis-

waar positiever dan die van Millar, over de functie zelf lopen hun opvattingen echter nauwelijks uiteen.

De keizer en zijn omgeving

Als de keizer dan, zoals Millar beweert, geen eigen politieke wil had en zijn handelingen de resultante waren van politieke krachten buiten hem, met welke machtsfactoren moest de keizer dan rekening houden? Daarvoor kwamen in aanmerking de hofhouding, de legioenen, de rijkselite, de inwoners van Rome en de inwoners van de provincies. Successievelijk gaan we hun invloed op de spil van het raderwerk na.

De hofhouding

1. Tot de hofhouding behoorden de *amici*, de 'vrienden' van de keizer. *Amicus* van de keizer zijn was een zeer wankel, maar ook zeer invloedrijke positie. Toen een *amicus* van Augustus eens een onvoorzichtige opmerking had gemaakt over diens opvolging, werd deze aan de keizer overgebiefd. De ongelukkige maakte daarop in de morgen zijn opwachting bij de keizer voor de gebruikelijke *salutatio*. Het enige wat Augustus hem antwoordde was: 'Vaarwel!' De *amicus* keerde huiswaarts en pleegde zelfmoord³⁷.

Amici imiteerden de keizer in alles, uit angst om uit de gratie te raken. Galenus vertelt dat Marcus Aurelius verslaafd was aan *thèriakè*, een opiumhoudende drank, die oorspronkelijk bij wijze van tegengif, als verzorgingsmaatregel, werd ingenomen. Alle rijke Romeinen volgden de keizer hierin na, zolang hij leefde, maar braken weer met die gewoonte na zijn dood³⁸.

Van het standpunt van de onderdanen uit gezien was de belangrijkste taak van de *amici* hun zichtbare aanwezigheid als *assessore*s aan de zijde van de keizer, als hij gezantschappen en verzoekschriften ontving of recht sprak³⁹. Het *consilium principis*, de kroonraad⁴⁰, was de geformaliseerde, door patronage gestempelde club, samengesteld uit de kring der *amici*, die steeds meer bevoegdheden van de senaat overnam, zoals ook de senaat op zijn beurt de bevoegdheden van de volksvergaderingen had overgenomen⁴¹. Ook bij wisseling van keizer bleef de kring van *amici* merkwaardigerwijze vaak intact en kon zo voor continuïteit in het beleid zorgen. In het *consilium principis* werd echt gediscussieerd. Misschien vinden we een echo van zo'n discussie in het verslag dat Tacitus geeft van de verschillende argumenten tegen toelating van Galliërs tot de senaat door Claudius (Tac., *Ann.* XI 23) in 48. Een scherper indruk van wat er zoal omging tijdens de vergaderingen van de 'kroonraad' leveren ons enkele brieven van Plinius Minor, met name IV 22, VI 22 en 31 en VII 1. Ook hier gaat het weer om van buiten aangebrachte zaken, veelal van juridische aard. Het is niet onwaarschijnlijk dat ook problemen van groot strategisch-militair gewicht in het *consilium* werden besproken. Een 'generale staf' kende Rome niet en militaire proble-

men, vooral met betrekking tot de grenspolitiek, moesten toch ergens besproken worden. Met zekerheid is ons hierover echter niets bekend⁴².

De oorsprong van deze 'vriendschap' moet worden gezocht in de Republikeinse *amicitia*, waarbij nog sprake was van wederzijdse verplichtingen. Zoals er op den duur maar één *patronus* was, die alle andere *patroni* in de schaduw stelde, zo bleef er op den duur ook maar één *amicus* over, wiens vriendschap meer waard was dan die van alle andere *amici*. In het Princi-paat werden de Republikeinse verhoudingen geverticaliseerd.

2. Tot de hofhouding behoorden ook de secretarissen. Leden van het huis-personeel van Augustus (de *familia Caesaris*), slaven en vrijgelatenen, vervulden diverse, op zichzelf genomen onbelangrijke taken, die echter ten gevolge van het feit dat zij namens de *princeps* vervuld werden bestuurlijke betekenis kregen⁴³. Vanaf Augustus won deze persoonlijke staf steeds aan invloed. Claudius gaf de secretariaten in het kader van zijn centralisatiepolitiek een belangrijke impuls. De belangrijkste *liberti* in dienst van Claudius waren: Narcissus, die de leiding had van alle officiële correspondentie (sc. *praepositus*) *ab epistulis*; Pallas, die belast was met de keizerlijke financiën (*a rationibus*); Callistus, verantwoordelijk voor de verzóekschriften (*a libellis*) en waarschijnlijk ook voor juridische zaken (*a cognitionibus*); en ten slotte Polybius, de bibliothecaris en archivaris (*a studiis*). De grote bevoegdheden van deze vrijgelatenen, hun grote persoonlijke rijkdom (Narcissus bezat 400 miljoen sestertiën!) en, als zout in de wonde, de toekenning van de *insignia* van quaestor en praetor aan Narcissus en Pallas, deden ernstig afbreuk aan de populariteit van Claudius in senatoriale kringen⁴⁴.

Hadrianus accentueerde meer het publieke karakter van het keizerlijk bestuur en liet de topfuncties van zijn 'White House Staff' vervullen door leden van de ridderstand. Voorafschaduwing van deze politiek is overigens reeds bij zijn voorgangers te zien. Opvallend is dat de staf steeds talrijker werd, steeds gespecialiseerder taken ging vervullen en steeds meer uit juristen ging bestaan⁴⁵.

Wanneer men het aantal leden van de hofhouding van monarchen uit de Vroeg-Moderne Tijd, bijvoorbeeld Lodewijk XIV, met dat van de Romeinse keizer vergelijkt, valt op dat de hofhouding van de laatste veel minder talrijk was⁴⁶, maar vooral ook dat zij uit keizerlijke slaven en vrijgelatenen bestond en niet uit aristocratische heren uit Rome, Italië of de provincies. Lodewijks hof werd met name gefrequiteerd door de voorname aristocratie. Een mogelijke verklaring voor het verschil is dat de macht van de Romeinse keizer zoveel groter was, dat hij de aristocratie niet met allerlei hoffuncties hoefde te paaien. Lodewijk was als monarch zwakker en afhankelijker van de adel en de bourgeoisie.

3. De vrouwen van het keizerlijk huis vormden een niet te verwaarlozen machtsfactor: Livia, die met Augustus briefjes uitwisselde over de dynastie-

ke politiek; Julia Maior, die met haar talrijke minnaars protesteerde tegen de manier waarop Augustus haar voor zijn dynastieke politieke doeleinden gebruikte; Agrippina Minor, die de opvolging van Claudius door haar zoon Nero regelde door haar echtgenoot vergiftigde paddestoelen voor te zetten; Trajanus' vrouw Plotina, die ervoor zorgde dat Trajanus Hadrianus op zijn sterfbed adopteerde; zij allen, en nog anderen, hadden als echtgenoten, dochters, zusters of nichten, soms in meer hoedanigheden tegelijk, politieke invloed. Vooral Claudius staat in de antieke historiografie bekend als een keizer die zich door zijn vrouwen en vrijgelatenen liet ringeloren. Wie dan leest hoe Nancy Reagan, bijgenaamd 'de moeder-alligator', de haar onwelgevallige Donald Regan, chef-staf van haar man, tot aftreden kon dwingen, en zich achter de schermen beijvert voor het tot stand komen van een wapenaccord tussen de VS en de Sovjet-Unie, krijgt het gevoel dat er niet echt veel nieuws onder de zon is.⁴⁷

De legioenen

Toen Hadrianus eens met de retor Favorinus van Arelate twistte over de vraag of een uitdrukking die Favorinus had gebruikt al dan niet juist was, gaf Favorinus toe. Toen zijn vrienden hem verweten zich ten onrechte gewonnen te hebben gegeven, moest hij hartelijk lachen: 'Vrienden, jullie geven mij slechte raad, als jullie mij niet veroorloven een man met dertig legioenen als geleerder dan wie ook te beschouwen'⁴⁸.

Deze anecdote maakt niet alleen opnieuw duidelijk hoe belangrijk de retorica was voor de keizer en zijn omgeving, maar toont ook aan dat de legioenen de basis vormden van diens macht. Wie de sterkste was, had gelijk. De gebeurtenissen van het vierkeizerjaar 68-69 onthulden het *arcanum imperii* 'dat een keizer ergens anders dan in Rome kon worden gemaakt' (Tac., *Hist.* I 4). Dat 'ergens anders' kon Judea, Gallië of Pannonië zijn, in ieder geval werden de legioenen op den duur de beslissende factor, zozeer zelfs, dat men de snel elkaar afwisselende keizers van de tweede helft van de derde eeuw de 'soldatenkeizers' is gaan noemen. Tot 200 n.Chr. zijn echter maar zeer zelden keizers door het leger op de troon gezet.

Binnen het leger was de praetoriaanse garde natuurlijk een machtsfactor van grote betekenis. Keizers die de steun van de praetorianen verloren, zoals Caligula, Nero en Domitianus, verloren hun troon en hun leven. Keizers moesten wel echter wel heel bont maken, wilden zij die steun verliezen. In beginsel waren de praetorianen loyaal en dachten zij dynastiek. Dat blijkt wel bijvoorbeeld uit Tacitus, *Hist.* I 5: '*Miles urbanus longo Caesarum sacramento inbutus et ad destituendum Neronem, arte magis et impulsu quam suo ingenio tractus.*' 'De in Rome gelegerde troepen waren door hun eed van trouw van vele jaren aan de keizers verknocht en meer door listig uitgeoefende pressie dan door eigen geneigdheid ertoe overgehaald van Nero af te vallen'. Een keizer die in de ogen van de praetorianen 'goed' was begiftigde hen bij zijn troonsbestijging met een groot *congiarium* of *donativum*, een tradi-

tie waarmee Claudius was begonnen, toen de praetorianen hem na de moord op Caligula van achter de gordijnen te voorschijn hadden gehaald. Een keizer die, zoals Galba, de euvele moed had te zeggen: 'Ik selecteer mijn troepen. Ik koop ze niet' (Suet., *Galba* 16) maakte het niet lang.

De elite

Sulla en Caesar hadden bij de vestiging van hun alleenheerschappij fouten begaan die Octavianus zou vermijden. Sulla had, na genadeloze proscriptie, alle macht geconcentreerd in de handen van de senaat, die, door interne factiestrijd verscheurd, zich de macht weer liet ontglippen. Caesar daarentegen hield alle macht aan zich, was clement voor zijn tegenstanders, maar werd desondanks vermoord. Noch openlijk absolutisme, noch feitelijk herstel van de macht van de senaat konden derhalve uitkomst bieden.

Hoewel Augustus zich ten doel stelde de staat een veilig fundament te geven (Suet., *Aug.* 28), was zijn oplossing toch meer een kwestie van façade dan van fundament. In naam regeerde de senaat samen met de princeps, in feite was het principaat geen dyarchie, maar een militaire monarchie. Bij de opvolging kwam de ambiguïteit van deze constructie altijd weer naar voren, daar deze opvolging tijdens het principaat niet wettelijk geregeld was. De senaat bood de opvolger het *imperium* aan. Deze weigerde aanvankelijk de macht te aanvaarden (*recusatio*), een spel dat nog in de vroeg-moderne monarchie als *le refus du pouvoir* is terug te vinden. Ook al was de opvolger al lang als zodanig aangewezen, bijvoorbeeld door toekenning van de *tribunicia potestas*, of werd hij ondubbelzinnig door de legioenen gesteund, toch ontving hij zijn *imperium* uit handen van de senaat en dateerde hij zijn heerschappij vanaf deze *dies imperii*⁴⁹.

Keizers die de steun van de senatoriale aristocratie verspeelden, zoals Caligula, Nero en Domitianus, onthulden daarmee niet alleen de werkelijke aard van hun autocratisch regime. Zij moesten daardoor ook de medewerking van het personeel voor de verschillende bestuurlijke functies ontberen en werden geconfronteerd met een ongunstig oordeel in de Romeinse maatschappij. De elite beheerste namelijk nog steeds de literatuur, met name de geschiedschrijving, en leverde de bemanning van de stadhoudersfuncties in de provincies. Weliswaar besliste de keizer persoonlijk over iedere stap in de carrière van de senatoren en ridders, zoals talrijke inscripties ons leren, en had hij een beslissende invloed op de samenstelling van de senaat, geen keizer echter kon het zich veroorloven de senatorenstand (en de ridderstand die daarmee één sociologisch continuüm vormde)⁵⁰ tegen zich in het harnas te jagen. Steeds weer bewezen de keizers tenminste lippendienst aan de senatoriale *libertas*. Sommigen, zoals Tiberius en Claudius, probeerden ook echt tot een dialoog met de senaat te komen, echter met weinig resultaat. Claudius vermaande de senatoren eens als volgt:

'Het is hoogst ongepast, beschreven vadersen, voor de hoge waardigheid van dit college, dat op deze vergadering slechts één man, de *consul designatus*,

een rede houdt en dan nog wel een exacte copie van het voorstel van de consuls, terwijl de rest slechts één woord uit: "Accoord" en dan na vertrek uit het senaatsgebouw opmerkt: "Ziezo, we hebben onze mening gegeven"⁵¹. Hoe gegrond bleek Tacitus' verzuchting bij de troonsbestijging van Tiberius: 'Te Rome stortten consuls, senatoren en ridders zich blindelings in een slaafs dienstbetoon' (Tac., *Ann.* I 7).

De ridders en, als lokale aristocratie in de steden, de *decuriones*, deelden de mentaliteit en de levenswijze van de senatoren. Uit hun kringen werden de senatoren weer gerecruteerd. Ook een totalitair regime heeft een klankbord nodig. Men denke aan de vergaderingen van Centrale Comité's en partijcongressen in communistische landen. De senaat had een dergelijke functie. De senatoren die zich slaafs gedroegen kan men werkelijkheidszin niet ontzeggen.

Het volk van Rome

Het volk van Rome, dat eens, in Republikeinse tijd, het *imperium* toekende, verlangt nu alleen nog maar brood en spelen, verzucht Iuvenalis begin tweede eeuw n. Chr. (*Sat.* X 79-81). Het lijkt alsof de inwoners van Rome in de Keizertijd alle politieke macht hebben verspeeld. Toch waren er nog mogelijkheden om door middel van een juich- en joeldemocratie bepaalde wensen aan de keizer kenbaar te maken. Bij wagenrennen, gladiatorengevechten en theateropvoeringen ontmoette het volk zijn keizer⁵². Het volk kon bij de keizer op iets aandringen, bijvoorbeeld verlaging van de graanprijzen, het laten vallen van een gunsteling, de vrijlating van een gladiator of van een gevangene. Men denke slechts aan de wijze waarop Pontius Pilatus het volk de keus liet tussen Jezus en Barabbas⁵³. De keizer kon het volk antwoorden door middel van op borden geschreven teksten die werden rondgedragen, door middel van een heraut of, het riskantst, met eigen stem. Een zelfde soort primitief politiek gedrag vinden we aan de vorstenhoven van het *Ancien Régime*, bijvoorbeeld in Wenen of Napels, tot in de negentiende eeuw. De beruchte 'Blauwen' en 'Groenen', de circusfacties, hadden geen duidelijke politieke kleur. Het waren supportersclubs. Het volk liet zich niet vertegenwoordigen, wond zich niet op over echte politieke vraagstukken zoals oorlog en vrede, maar onderhandelde direct met de vorst over prijzen en favorieten door juichen en joelen. Er werd overigens meer gejuicht dan gejoeld.

De gewoonte wilde dat de keizer op de eisen van het volk inging, voor Tiberius een reden om niet meer bij zulke gelegenheden te verschijnen. De keizer moest er in ieder geval duidelijk zichtbaar zijn. En als hij er was, moest hij ook belangstelling tonen. Julius Caesar en Marcus Aurelius, 'workaholics', die tijdens de voorstellingen stukken afhandelden, waren bij het volk van Rome niet populair. Augustus deed het beter: als hij erbij was deed hij niets anders, hetzij uit echte, hetzij uit geveinsde belangstelling (Suet., *Aug.* 45). Een keizer als Nero, die veel circus- en theatervoorstellin-

gen gaf, kon daardoor blijven rekenen op de steun van de *plebs sordida*, zelfs toen alle andere steun hem al was ontvallen (Tac., *Hist.* I 4).

Men kan zich afvragen waarom de keizer, die toch over zoveel militaire macht beschikte, de vrijheid van het volk van Rome om zich over politieke kwesties te uiten, tolereerde. Er is geen grond voor de veronderstelling dat de Romeinse *plebs* politiek bewust van de bestaande vrijheid gebruik zou hebben gemaakt. Het volk accepteerde het bestaande stelsel, met inbegrip van het keizerschap, en was in wezen zeer conservatief. Al even ongegrond is de veronderstelling dat het volk, gezien zijn aard als wispelturige, domme en gevaarlijke massa, wel zo moest optreden. De *plebs* was in werkelijkheid zeer gedifferentieerd in samenstelling en bestond niet alleen uit de 'heffe des volks' maar ook uit kleine winkeliers en bouwvakkers. De keizer zal zich in normale omstandigheden graag de toejuichingen van het volk van Rome hebben laten welgevalen. Zij verhoogden zijn prestige. Hij kon door toe te geven aan incidentele eisen zijn imago als toegankelijk, niet-autoritair monarch opvijzelen. De ontmoetingen met het volk van Rome boden de keizer de kans te poseren als de grote vaderlijke weldoener, die *missilia* (Gr. *ρίμματα*) tussen de menigte wierp, 'strooisel' in de vorm van geld of versnaperingen, en zorgde voor de graanuitdelingen, die zeker niet uitsluitend de armen ten goede kwamen. Ook plaatselijke weldoeners traden in deze stijl op. Het paste in de politieke cultuur. Bovendien fungeerden de demonstraties van publiek ongenoegen, die in de bronnen als uitzonderingen op het gebruikelijke gejuich onevenredig veel aandacht krijgen, als veiligheidsventielen.

De inwoners van de provincies

Keizers die in Rome een slechte pers hadden, konden toch bekwame en rechtvaardige bestuurders van het rijk als geheel zijn. Van Tiberius, Claudius en Domitianus is dat bekend. We moeten dan als het ware vanuit de periferie naar Rome kijken en de literaire bronnen aanvullen of corrigeren met behulp van inscripties en papyri.

De inwoners van de provincies bleven in het algemeen passief bij de troonwisselingen in Rome. Zelfs in een revolutiejaar als 68-69 vormden de gebeurtenissen in de provincies geen echte bedreiging, ook de opstand der Bataven niet. De provinciebewoners konden een keizer niet maken of breken. Toch wisten zij, vooral de Grieks sprekende elite, de keizer wel te vinden met hun brieven, gezantschappen en beroepsprocedures. De hierboven geciteerde teksten⁵⁵ zijn daarvan duidelijke voorbeelden. Er bestond zelfs een retorisch handboek dat aangaf hoe men het best bij een keizer zijn zin kon krijgen⁵⁶. Bij alle passiviteit ten aanzien van de Romeinse heerschappij was er waardering voor de toegankelijkheid en hulpvaardigheid van de keizer voor al zijn onderdanen⁵⁷.

Juist ten gevolge van die toegankelijkheid bemoeiden keizers zich dikwijls tot in detail met provinciale zaken. Een voorbeeld daarvan is P.Osl. III 78,

daterend uit 136. Egyptische boeren hebben schade geleden door een te geringe overstroming van de Nijl en krijgen toestemming de belasting in termijnen te betalen. De tekst draagt duidelijk het stempel van Hadrianus' persoonlijke bemoeienis, getuige de opmerkingen van meer filosofische aard die erin voorkomen. 'Ervan op de hoogte gesteld dat dit jaar, evenals vorig jaar, de Nijl onvoldoende is gewassen, ook al was de overstroming in een reeks van voorgaande jaren niet alleen voldoende, maar zelfs bijna nog hoger dan ooit tevoren, en heeft hij, het hele land overstromend, een oogst van de overvloedigste en schoonste vruchten opgeleverd, toch heb ik gemeend dat het noodzakelijk is een weldaad (*φιλανθρωπία*) te bewijzen aan de boeren, hoewel ik hoop - zo God het wil - dat, zo er nu enig gebrek is - in de loop van de komende jaren de Nijl zelf en de Aarde dat zullen aanvullen. Want het ligt nu eenmaal in de aard der dingen dat welvaart en overvloed in schaarste verkeren en schaarste weer in overvloed...'

Afgezien van de precieze interpretatie van deze tekst - getuigt hij van speels cynisme ('Jullie zijn aan het verkeerde adres. Vraag het maar aan de Nijl!') of van fatalistische berusting? - de tekst is een bewijs van de persoonlijke betrokkenheid van de keizer bij het wel en wee van de provinciebewoners.

Conclusie

De verschillende machtsfactoren overziende moeten we concluderen dat, afgezien van het leger, geen zo sterk was dat de keizer daarvan a priori de speelbal moest worden. Eerder zijn de aanwijzingen van dien aard dat de keizer, mits verzekerd van de steun van legioenen, wel degelijk persoonlijk zijn beleid bepaalde.

De basis van de macht van de keizer

De formele basis van de macht van de keizer bleven sinds Augustus gedurende het gehele principaat het *imperium proconsulare maius*, het gezag van 'gouverneur' (*proconsul*) over de provincies waar de legioenen lagen, en de *tribunicia potestas*, de bevoegdheid van volkstribuun, bevoegdheden die teruggingen op republikeinse ambten, die de princeps zelf evenwel niet bekleedde. Ook de censuur was zo'n bevoegdheid. Hierdoor kon de keizer de samenstelling van de senaat en de recrutering van officieren voor het leger in eigen hand houden.

De werkelijke macht van de keizer berustte op zijn persoonlijke *auctoritas* als *patronus* van leger en plebs in het Westen en als opvolger van de Hellenistische heersers in het Oosten, die in het boek van Millar onderbelicht blijven door diens enigszins eenzijdige belangstelling voor de keizer als bestuurder, en op zijn onmetelijke rijkdom. De sacrale rechtvaardiging van het principaat deed allengs de formele staatsrechtelijke rechtvaardiging naar de achtergrond verdwijnen.

Hoe sterk die sacrale rechtvaardiging leefde blijkt uit een inscriptie van 9 v. Chr. uit Priëne (Klein-Azië). 'De voorzienigheid heeft ons en onze nakomelingen Augustus als Heiland (Σωτήρα) geschonken, die de oorlog heeft doen ophouden en vrede heeft gesticht. De geboortedag van deze god is voor de wereld het begin van de vreugdetijdingen (εὐαγγελίων) omtrent hem'⁵⁸. Ook de litteraire bronnen getuigen ervan.

Zeer verheugd was Augustus, toen hij door passagiers en matrozen van een Alexandrijnsschip uit Alexandrië (Suet., *Aug.* 98) werd begroet met de uitroep 'dat zij aan hem dankten dat zij leefden, dat ze de zee bevoeren, dat ze vrijheid en welstand genoten'.

Deze sacrale rechtvaardiging hadden alle keizers nodig, wel het meest die keizers, die op weinig of geen dynastieke of senatoriale steun konden terugvallen, zoals Vespasianus. Hoewel uit zijn laatste woorden 'Ik geloof warempe! dat ik een god word!' (Suet., *Vesp.* 23) geen groot geloof in de religieuze aspecten van het keizerschap kan worden afgeleid, was hij toch de keizer die in Alexandrië met zijn speksel een blinde genas en door een aanraking met zijn voet een lamme deed lopen⁵⁹.

Anders dan de monarchen uit de Vroeg-Moderne tijd behoefde de Romeinse keizer nooit geld te lenen op de particuliere markt. Romeinse 'Fuggers' zijn onbekend, ook al waren er wel degelijk rijke kooplieden. Tekorten paste de keizer eenvoudig bij uit eigen 'zak' (de *fiscus*). Ook al kwamen de belastingen uit de provincies formeel gesproken in het *aerarium* terecht, de oude schatkist waarover senatoren het beheer hadden, in de praktijk, en ook in de perceptie van de onderdanen ('Geef de keizer wat des keizers is') betaalde men belasting aan de keizer en kon de keizer vrijelijk beschikken over de gelden zowel van *fiscus* als van *aerarium*. Het keizerlijk bezit nam na Augustus nog voortdurend toe. Romeinse rijkaards vermaakten uit pure sympathie voor het keizerlijk huis (*amor Augusti*) een deel van hun vermogen aan de keizer; confiscaties ten gevolge van processen tegen senatoren en andere vermogenden leverden de *fiscus* schatten op; bij ontstentenis van een erfgenaam vervielen complete erfenissen aan de keizer (de zogenaamde *bona vacantia*). Romeinse keizers waren veel en veel rijker dan de latere pre-industriële Europese monarchen. Zij waren ook veel minder afhankelijk van de elite.

De perceptie van de macht

De macht van de keizer werd door zijn onderdanen in het algemeen niet als dwang of manipulatie ervaren. De recrutering van soldaten leverde geen moeilijkheden op. Er werd niet geronseld. Men zorgde wel dat men erbij kwam, al was het alleen al om de relatief hoge salariëring en de sociale zekerheid die de keizer aan zijn soldaten bood. De belastingheffing werd, soms morrend, maar doorgaans berustend, aanvaard. In de provincie wist

men, ondanks alle propaganda door middel van keizerportretten⁶⁰, vaak niet wie er keizer was, maar aan het bestaan van de keizer werd men jaarlijks herinnerd door de komst van zijn belastingagenten. Ook in cultureel opzicht was er geen dwang. Er was geen sprake van gedwongen bekering van uitheemse volken tot de Romeinse cultuur. In de Griekstalige literatuur van het principaat zijn dan ook geen sporen te vinden van een 'wij'-en-'zij'-gevoel, 'wij-Grieken' tegenover 'zij-Romeinen'. De Griekse elite identificeerde zich, ook al doordat de keizers haar een gewillig oor schonken, met het Romeinse rijksbestuur. Een uitzondering moet hier gemaakt worden voor het optreden van diverse keizers tegen de Joden. Naast keizers die de Joden een redelijke bescherming boden (Claudius), waren er ook (Hadrianus), die de identiteit van de Joden door dwangmaatregelen aantastten. In religieuze kwesties gold evenmin dwang. Men was niet verplicht deel te nemen aan de keizercultus. De overgang van de Hellenistische heerserscultus naar de keizercultus verliep spontaan en soepel. Tegenover uitheemse culten gold de traditionele tolerantie. Het absorptievermogen van de Romeinse cultuur was ook in dit opzicht buitengewoon groot. Ook hier is echter sprake van een uitzondering. De christenen die zich volstrekt asociaal gedroegen werden niet geaccepteerd. Van de kant van de keizer echter werd pas in de derde eeuw een actief vervolgingsbeleid gevoerd. Voor bepaalde senatoren was de keizer een dwingeland. In de eerste eeuw is een kern van senatoriale, Stoïsch geïnspireerde oppositie te onderscheiden rondom figuren als Thræsea Paetus. Naar de opvatting van die kring moest 'de beste' (uit de senaat uiteraard) keizer zijn; in de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. wenste een enkele koppige Stoïcijnse opponent wellicht nog de terugkeer naar de republiek. Filosofen werden om die reden verbannen, boeken verbrand. In de tweede eeuw blijkt het senatoriale verzet echter te zijn gesmoord. Er was een redelijke harmonie tussen keizer en senaat. Marcus Aurelius leerde Thræsea Paetus zelfs te bewonderen en de senatoren zwijmelden in panegyrische vervoering. De manier waarop de keizer zelf de hoge ambtenaren recruteerde zal aan dit verschijnsel niet vreemd zijn geweest. Steeds meer provincialen kwamen de senaat bevolken. Men dient zich ook te realiseren dat het Stoïcisme in het algemeen in de Keizertijd de sociale conventies (*publici mores*) in stand hield. De volgende citaten uit een studie van P.A. Brunt⁶¹ illustreren dit: 'Department, polite conversation and other matters of social etiquette become the subject of moral precepts'; 'In general the conventions of the upper class society (...) are unquestioningly accepted' en speciaal naar aanleiding van 'de Stoïcijn op de troon' Marcus Aurelius: 'His philosophy inspired him to do what he thought to be right, but what he thought to be right was fixed by tradition' (cursief van ons H.F.J.H.-H.W.P.).

De keizer bestuurde op afstand, door middel van lokale gezagsorganen. Men voelde zich niet onderdrukt. De keizer zorgde ervoor dat ieder het zijne kreeg, *sum cuique...*, maar dan wel volgens een volstrekt hiërarchisch model. Daarmee had men vrede.

En de keizer zelf? Wie Marcus Aurelius' *Meditationes* leest, een spiritueel dagboek dat oorspronkelijk niet voor publicatie was bestemd, ontdekt dat de keizer juist die trekken van zijn voorganger Antoninus Pius bewonderde en zelf nastreefde, die overeenkwamen met het senatoriale ideaalbeeld van de 'goede' keizer. Ook de keizer was een eenzame gestalte, een kortstondige vlam in een wereld van gevaren, al was hij dan de spil van de ontzaglijke machine die het Imperium Romanum heette.

Sectie Oude Geschiedenis
Postbus 9515, 2300 RA Leiden

Noten

1. M. Yourcenar, *Mémoires d'Hadrien* (Parijs 1951, geciteerd naar ed. Coll. Folio, Parijs 1974) 261; vertaling J.A. Sandfort (Amsterdam 1980⁴) 225. Zie het art. van E. van der Starre pp. 271 e.vv. in dit nummer. Zie over de historische waarde van Yourcenars roman R. Syme, *Fictional history old and new: Hadrian* (Oxford 1986) M.R. Pognault, *Le personnage d'Hadrien dans 'Mémoires d'Hadrien' de Marguerite Yourcenar* (thèse, Parijs 1982).
2. R. Syme, *Roman Revolution* (Oxford 1939) 7.
3. F. Millar, *The emperor in the Roman world 31 BC-AD 337* (Londen 1977, 1983²).
4. Ch. Starr, *The Roman Empire 27 BC-AD 476. A study in survival* (New York en Oxford 1982) *passim*, speciaal 56 en 70, en J. Bleicken, 'Zum Regierungsstil des römischen Kaisers. Eine Antwort auf Fergus Millar', *SB der Wiss. Gesellsch. an der J.W. Goethe-Univ. Frankfurt/Main* 18/5 (Wiesbaden 1982).
5. De vergelijking is van M.A. Wes in zijn essay 'Pax Augusta: in de mensen een onbehagen' in: id., *Verslagen verleden. Over geschiedenis en Oudheid* (Amsterdam 1980).
6. Misschien is dit kritiek op de reislust van keizer Hadrianus, of een rechtvaardiging van het gebrek aan belangstelling dat zijn opvolger aan de dag legde, aldus B. Levick, *The government of the empire* (Londen en Sydney 1985) 117. Zie over keizerlijke reizen ook H. Halfmann, *Itinera principum* (Heidelberg 1986).
7. 'Gansch het raderwerk staat wil, als uw machtige arm het wil'. Onderschrift bij de prent van A. Hahn naar aanleiding van de spoorwegstaking van 1903.
8. M.I. Finley, *The ancient economy* (Londen 1985²) 30.
9. Vgl. de tabel op p. 12 van P. Kriedte, *Spätfeudalismus und Handelskapital* (Göttingen 1980).
10. Levick, *Government* 1 (zie boven n. 6).
11. Starr, *Empire* 64-65, 71 (zie boven n. 4).
12. Vgl. K. Hopkins, *JRS* 70 (1980) 120-121.
13. Zie R. Duncan Jones, *The Economy of the Roman Empire* (Cambridge 1982) 259. Op dit punt is het Romeinse Keizerrijk *grasso modo* vergelijkbaar met het latere pre-industriële Europa, als we op het kompas varen van J. de Vries, *European urbanization 1500-1800* (Londen 1984). De Vries noemt (p. 28) een getal van 3000-4000 steden. In 1500 zijn er slechts 154 steden met meer dan 10.000 inwoners en in 1650 197. Dit betekent dat ca. 90-95% van de steden minder dan 10.000 inwoners telde.
14. Vgl. V. Nutton, 'The beneficial ideology' in: P.D.A. Garnsey en C.R. Whittaker, *Imperialism in the Ancient World* (Cambridge 1978) 209-221.
15. Vgl. Philostratus, *Vita Apollonii* VII 31; Aulus Gellius, *Noctes Atticae* IV 1; XIX 13; XX 1. Over Lodewijk XIV zie R. Hatton in: A.G. Dickens (ed.), *The courts of Europe* (Londen 1977) 243-244.
16. E.H. van der Beugel in *NRC-Handelsblad* 23 februari 1988.

17. Wei-Lio in F. Hirth, *China and the Roman Orient* (Shanghai 1885), geciteerd naar K. Hopkins, *JRS* 68 (1978) 181.
18. Suet. *Aug.* 33; Dio Cassius LXIX 18, 2-4; LXXI 6, 1. F. Millar, 'Emperors at work', *JRS* 57 (1967) 9-19, spec. 18; Starr, *Empire* 48; K. Hopkins, *JRS* 68 (1978) 181.
19. K. Hopkins, 'Rules of evidence', *JRS* 68 (1978) 178-186; M.I. Finley, *Ancient history. Evidence and models* (Londen 1985) 6.
20. Millar, *Emperor* xi en 6; *contra*: K. Hopkins, *Death and renewal* (Cambridge 1983) xiv.
21. Plinius Minor, *Ep.* X 96, 1. Zie ook het art. van H.S. Versnel in dit nummer pp. 233 e.v.v.
22. Trajanus aan Minicius Natalis, *legatus* in Pannonië, zie Millar, *Emperor* 324.
23. Voor de datering zie C.A. Behr, *Aelius Aristides and the Sacred Tales* (Amsterdam 1968) 112-113, met n. 68. Bronnen: Aelius Aristides, *Or.* XIX; Philostratus, *VS* II, 9 (582) en Dio Cassius LXXI 32, 3 (272-273). Zie verder: Millar, *Emperor* 10, 423-424; Nutton, *Ideology* 219 (zie boven n. 14). Over aardbevingen in het algemeen vgl. L. Robert, 'Documents d'Asie Mineure. Une stèle funéraire de Nicomédie et séismes dans les inscriptions', *Bulletin de Correspondance Hellénique* 102 (1978) 396-408; R.F. Newbold, 'The reporting of earthquakes, fires and floods by ancient historians', *Proceedings of the African Classical Association* 16 (1982) 28-36.
24. De naam Domitianus wordt in de tekst niet genoemd, maar de naam Nasamoniërs verwijst ondubbelzinnig naar een Noordafrikaanse volksstam, die in 85/86 werd overwonnen, dus tijdens Domitianus' bewind. Zie Dio Cassius LXVII 4, 6. Uit Pausanias I 33, 5 blijkt echter dat de Nasamoniërs nog bestaan!
25. J.W. Leopold, 'Consolando per edicta: Cassiodorus, *Variae* 4, 50 and imperial consolations for natural catastrophes', *Latomus* 45 (1986) 816-836 behandelt de monarchale traditie van vertroosting.
26. Vgl. R. Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean world from the second century A.D. to the conversion of Constantine* (Harmondsworth 1986) 13-14, 466-467; G.W. Bowersock, *Greek sophists in the Roman Empire* (Oxford 1969).
27. Fronto, *Ad M. Antoninum de eloquentia* 2, 7; vgl. Millar, *Emperor* 203-205.
28. C. Wells, *The Roman Empire*, Fontana History of the Ancient World (Glasgow 1984) 257.
29. Zie J.H.M. Strubbe, 'Gründer kleinasiatischer Städte. Fiktion und Realität', *Ancient Society* 15-17 (1984-1986) 253-304.
30. *CIG* 1720, geciteerd door Robert (1978) (*art. cit* n. 23) 398 met n. 18.
31. Vgl. het art. van Versnel in dit nummer, p. 235-8.
32. Vgl. R. Mc.Mullen, 'Roman imperial building in the provinces', *HSCP* 64 (1959) 210. Zie b.v. ook P. *Osl.* III 78: betaling in termijnen van belasting toegestaan aan de Egyptische boeren die schade hebben geleden door onvoldoende overstrooming van de Nijl.
33. Ook Marcus Aurelius vermeldt als één van zijn zelfgekozen richtlijnen voor het keizerschap: 'zelden en alleen als het absoluut nodig is iemand zeggen of in een brief schrijven: ἄσχολος εἶμι. Zowel Millar, die op de Hadrianus-anecdote een heel artikel bouwde, dat weer de grondslag vormde voor zijn *Emperor* ('Emperors at work', *JRS* 57 (1967) 9-19) als zijn criticus Bleicken, 19-20 (zie boven n. 4) beschouwen het voorval zonet als historisch, dan toch als authentiek.
34. Vgl. Millar, *Emperor, passim*. Zie ook boven p. 189 met n. 17.
35. Voor toekomstige geschiedschrijvers: 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken' was de leus waarmee het CDA, met Lubbers als lijsttrekker de verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten Generaal van 1986 inging.
36. Vgl. de samenvatting van Bleicken, *Antwort* 7-8 (zie boven n. 4), die zich tegen deze these verzet.
37. Plut., *Mor.* 508 a-b. Vgl. Tac., *Ann.* I 5 en de opmerkingen van Millar, *Emperor*, 113 met n. 26.
38. Galenus, *De antidot.* I 1, 3, 9-5 XIV Kühn. Hierover: Th.W. Africa, 'The opium addiction of Marcus Aurelius', *JHI* 22 (1961) 97-102. Anders: P. Hadot in: E. Lucchesi en H. Saffrey (edd.), *Mémorial A.H. Festugière* (Genève 1984) 33-50.

39. Millar, *Emperor*, 119.
40. Zie J. A. Crook, *Consilium principis. Imperial councils and counsellors from Augustus to Diocletian* (Cambridge 1955).
41. Tiberius schafte de *comitia* af.
42. Zie over de *grand strategy* het art. van H.W. Singor in dit nummer p. 220-1.
43. Vgl. Starr, *Empire* 71. In het algemeen over de 'secretarissen', zowel vrijgelatenen als ridders, Millar, *Emperor* 69-110.
44. Suetonius, *Claudius* 28. Vgl. Wells, *Empire* 124.
45. Zie Bleicken, *Antwort* 13-14 en W. Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen* (1959)².
46. Zie E. Lavissee, *Louis XIV II* (Parijs 1911, heruitgave 1978) 220, n. 19, waar meer dan vijftig functies worden vermeld (met dank aan J.G.F. Hasekamp voor zijn verwijzing).
47. H.M. van den Brink in NRC-Handelsblad 4 maart 1987.
48. SHA, *Vita Hadr.* 15, 12 e.v. Zie over de keizer en de legioenen het art. van H.W. Singor in dit nummer, p. 225-31.
49. Starr, *Empire* 38-43.
50. Zie H.W. Pleket, 'Sociale stratificatie en sociale mobiliteit in de Romeinse Keizertijd', *TvG* 84 (1971) 207-230. Uitvoerig overzicht van het functioneren van de senaat in de keizertijd bij: R.J.A. Talbert, *The senate of imperial Rome* (Princeton 1984).
51. Op papyrus overgeleverd *BGU* 611 = S. Riccobono (e.a.), *Fontes Iuris Romani anteiustiniani*² (1040-1943), no. 44.
52. Millar, *Emperor* 368-375; Z. Yavetz, *Plebs and princeps* (Oxford 1969); A. Cameron, *Bread and circuses: the Roman emperor and his people* (inaug. rede Londen 1974); id., *Circus Factions* (Oxford 1976).
53. *N. T.*, Matth. 27:15-26.
54. H.W. Pleket, 'Domitian, the senate and the provinces', *Mnemosyne* 14 (1961) 296-315; ondanks de kritiek op onderdelen door B. Levick, *Latomus* 41 (1982) 50-73.
55. Ael. Arist., *Or.* XIX en Dio Cassius LXIX 6, 4.
56. *Menander Rhetor*, ed. D.A. Russell en N.G. Wilson (Oxford 1980), vgl. Millar, *Emperor* 8.
57. Nutton, *Ideology* (zie boven n. 14).
58. *OGIS* II 458, 32-41.
59. Tacitus, *Hist.* IV 81, 3 spreekt van een lamme hand, Suetonius, *Vesp.* 7 van een kreupel been. Vgl. S. Morenz, 'Vespasian, Heiland der Kranken', *Würzburger Jahrbücher* 4 (1949/50) 370-378; A. Henrichs, 'Vespasian's visit to Alexandria', *ZPE* 3 (1968) 51 e.vv.; ook van Franse koningen worden dergelijke wondergenezingen verhaald, zie M. Bloch, *Les rois thaumaturges* (Parijs 1924). Zie verder over de religieuze aspecten van het keizerschap het art. van H.S. Versnel pp. 233 e.vv. in dit nummer.
60. Zie de bijdrage van P.G.P. Meyboom in dit nummer, pp. 298 e.vv.
61. P.A. Brunt, 'Stoicism and the Principate', *Papers of the British School at Rome* 43 (1975) 7-35, citaten op pp. 14 en 23. Zie ook H.W. Pleket, 'Filosofie en troon: de Romeinse keizer M. Aurelius en zijn voorlopers', *Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap* 22 (1981-1982) 59-66.